

PRZEGLĄDY BADAŃ

Jan Molenda
Warszawa

Polska w Wielkiej Wojnie 1914–1918. Kilka refleksji w sprawie stanu badań (cz. I 1914–1939)

W stuleciu dzielącym nas od wybuchu pierwszej wojny światowej nagromadziło się już tysiące pozycji na jej temat. W krótkim objętościowo artykule mogę jedynie wskazać na główną tematykę badań, wymienić najważniejsze lub typowe dla omawianej kwestii opracowania i zaledwie zasygnalizować dalsze potrzeby badawcze. Pragnę również zwrócić uwagę na pewną odmienność uwarunkowań z jakimi stykali się badacze w wyodrębnionych przeze mnie okresach: 1914–1918, 1918–1939, 1939–1989 i po 1989.

Wśród źródeł dostępnych historykom już w czasie wojny można wydzielić trzy grupy, które też będą przedmiotem mojego przeglądu badań: źródła drukowane, dzienniki i pamiętniki oraz zbiory dokumentów. W części pierwszej omówienia znajdzie się również tom źródeł *Zbiór najważniejszych dokumentów do powstania państwa polskiego* przygotowany do druku przez Kazimierza Władysława Kumanieckiego¹ w czerwcu 1919 r. oraz dwa pierwsze ujęcia syntetyczne dziejów sprawy polskiej napisane przez Stanisława Kutrzebę² i Michała Bobrzyńskiego³. Były one opublikowane już po zakończeniu wojny, ale zostały oparte na źródłach dostępnych w latach 1914–1918.

Wśród źródeł drukowanych wytworzonych w latach pierwszej wojny światowej do najbardziej typowych i najliczniejszych, poza prasą, należą broszury i druki ulotne. Pierwszym z wymienionych, nazywanych też niekiedy „ulotnymi broszurami”⁴, poświęcę nieco więcej uwagi. Mimo że są one ważnym źródłem, historycy wykorzystują je zazwyczaj wybiórczo.

¹ K. W. Kumaniecki, *Zbiór najważniejszych dokumentów do powstania Państwa Polskiego. 1912–luty 1919*, Warszawa 1920.

² S. Kutrzeba, *Polska odrodzona 1914–1921*, Warszawa–Kraków–Lublin–Łódź–Poznań 1921.

³ [M. Bobrzyński], *Wskreszenie państwa polskiego. Szkic historyczny*, t. I: 1914–1918, Kraków 1920.

⁴ Tak je nazywa Leon Biegeleisen, współtwórca „Archiwum ekonomicznego NKN”, które gromadziło m.in. „pisma periodyczne i ulotne broszury”, „referaty nie wydane drukiem z zakresu życia gospo-

Całościowego, obszernego opracowania autorstwa Jerzego Maternickiego doczekało się tylko pisarstwo i działalność społeczno–polityczna historyków⁵. Również autorzy prac dotyczących kwestii polskiej oraz tematyki polskich instytucji, partii i obozów politycznych odwołują się do broszur politycznych, choć nie zawsze w dostatecznym zakresie. Brak jest nawet pełnej bibliografii wydawnictw broszurowych⁶, co zapewne stanowi jedną z przeszkód, by mogły szerzej wejść w obieg naukowy.

W gromadzonej przeze mnie bibliografii na potrzeby prowadzonych badań tematyki pierwszej wojny światowej naliczyłem 567 tytułów broszur. Zbiór ten jest bardzo niepełny, ale daje wyobrażenie o liczebności wydawnictw broszurowych oraz o bogactwie ich zakresu tematycznego. W tym miejscu pragnę tylko wskazać na wartość broszur jako źródła historycznego pozwalającego na rozszerzenie dotychczas opracowywanej tematyki oraz stawianie nowych pytań badawczych.

Na uwagę zasługuje zwłaszcza możliwość pełniejszej charakterystyki bogatego i różnorodnego zespołu autorskiego broszur. Byli wśród nich nie tylko czołowi działacze wszystkich nurtów politycznych, chociaż zainteresowaniem badaczy cieszą się głównie piłsudczycy i narodowi demokraci. Autorami broszur byli również kierownicy polskich instytucji, organizacji i formacji wojskowych, samopomocowych, wybitni naukowcy z dyscyplin ważnych w latach wojny, jak również ekonomiści, prawnicy, ale i specjaliści z zakresu administracji, geografii, historii.

Wszyscy oni należeli do ówczesnych elit, środowisk opiniotwórczych. Wszyscy oni uczestniczyli w dyskusjach nad rozwiązaniami kwestii polskiej. Przede wszystkim brali udział w praktycznej działalności struktur Naczelnego Komitetu Narodowego, Legionów Polskich, a później Tymczasowej Rady Stanu, Rady Regencyjnej i jej rządów.

Dla przykładu wskażę tylko na współpracę prawników, ekonomistów, historyków i geografów w przygotowywaniu ekspertyz dotyczących kwestii polskiej. Rozpoczęła się ona w ramach Instytutu Ekonomicznego NKN. Placówka ta zwana również „Instytutem popierania nauk ekonomiczno–administracyjnych” powołana została 20 VII 1915 r. w Krakowie. Jej prezesem był profesor Adam Krzyżanowski⁷. Wraz z Instytutem działało Biuro Prac Ekonomicznych NKN oraz Komisja Ekonomiczna NKN. Pracami Biura kierowała dr Zofia Daszyńska–Golińska⁸, a Komisją prezes NKN, prof. dr Władysław Leopold Jaworski⁹.

darczego ziem polskich”. L. Biegeleisen, *Instytut Ekonomiczny NKN, w: Legionista Polski. Kalendarz Naczelnego Komitetu Narodowego na rok 1916*, Kraków, s. 151.

⁵ J. Maternicki, *Idee i postawy. Historia i historycy polscy 1914–1918. Studium historiograficzne*, Warszawa 1975, ss. 544.

⁶ Broszury polityczne z lat pierwszej wojny światowej rzetelnie analizuje w swych pracach zwłaszcza Włodzimierz Suleja. Zob. zwłaszcza: *Orientacja austro–polska w latach I wojny światowej* (do aktu 5 XI 1916 r.), Wrocław 1992; idem, *Próba budowy zrębów polskiej państwowości w okresie istnienia Tymczasowej Rady Stanu*, Wrocław 1981.

⁷ Wiceprezesem był poseł prof. dr Alfred Halban, sekretarzem dr Leon Biegeleisen, członkami: prof. dr Józef Buzek, dr Zofia Daszyńska–Golińska, prezes NKN prof. dr Władysław Leopold Jaworski, prof. dr Michał Rostworowski. Struktury i skład osobowy Instytutu i Biura podają według wykazu: *Naczelny Komitet Narodowy i jego współpracownicy w: Legionista Polski. Kalendarz...*, s. XXXIV, XXXV.

⁸ Współpracownikami Z. Daszyńskiej–Golińskiej byli Zygmunt Limanowski i Maria Busiówna.

⁹ Komisja dzieliła się na siedem podkomisji. Ze względu na dużą liczebność podkomisji podają jedynie nazwiska ich przewodniczących i zastępców. Zamieszczam tylko pełny skład podkomisji demograficznej z uwagi na szczególną rangę spraw demograficznych i etnicznych na przyszłym kongresie pokojowym w Paryżu. Podkomisja przemysłowa: przewodniczący prof. Roman Dzieślewski, zastępca przewodniczącego poseł dr Herman Diamand; podkomisja handlowo–cłowa: przewodniczący H. Diamand,

Instytut Ekonomiczny — jak podaje jego sekretarz, wspomniany już Leon Biegeleisen — założony został „z inicjatywy grupującego się koło NKN” grona osób pracujących naukowo w zakresie ekonomii społecznej i umiejętności prawno-administracyjnych [...] Instytut [...] powstając w chwili, gdy praca nad odbudową zniszczonych ogniem i mieczem ziem polskich staje się zagadnieniem pierwszej wagi, zdaje sobie sprawę z całego znaczenia obowiązków, jakie ciążyą na polskiej nauce ekonomicznej, gdy chodzi o pogłębienie znajomości faktycznych stosunków gospodarczo-społecznych na ziemiach polskich”¹⁰. Podobnie Komisja Ekonomiczna zbierała się „w celu obradowania nad określonymi zagadnieniami przyszłego układu stosunków gospodarczych w Polsce”¹¹. Instytut przygotowywał się również do uczestnictwa Polski w mającym powstać po wojnie Środkowoeuropejskim Związku Gospodarczym. Było to związane z koncepcjami powstania państwa polskiego z połączenia Galicji i Królestwa w oparciu o państwa centralne i udziału w przyszłej konferencji pokojowej.

Realizacji powyższych celów służyły wydawnictwa Instytutu Ekonomicznego, organizowane „kursy ekonomiczno-społeczne” i wykłady powszechne prowadzone na Uniwersytecie Jagiellońskim.

W ramach Instytutu Ekonomicznego ukazało się blisko dwadzieścia publikacji nie tylko o charakterze broszurowym, ale i poważne kilkusetstronicowe studia. Dotyczyły one głównie różnych dziedzin związków gospodarczych Galicji i Królestwa Polskiego oraz stosunków gospodarczych przyszłej Polski z państwami centralnymi¹².

„Kursy ekonomiczno-społeczne” Instytut prowadził w Wiedniu od 1 V 1915 r., w Zakopanym od 15 sierpnia tegoż roku, a w 1916 r. w Krakowie na Uniwersytecie Jagiellońskim. Kursy te — według odpowiedzialnego za ich organizację, wspomnianego już Leona Biegeleisena — „były podczas wojny jedyną polską teoretyczno-ekonomiczną uczelnią na uniwersyteckim poziomie”¹³. Potwierdza to podany przez niego wykaz uczo-

zastępca poseł Klaudiusz Angerman; podkomisja komunikacyjna: przewodniczący dr Stanisław Dąbski, członek Wydziału Krajowego, zastępca dyr. Artur Herbst; podkomisja górnicza: przewodniczący dyr. Artur Herbst, poseł Jan Zaráński, zastępca poseł Klaudiusz Angerman; podkomisja bankowa: przewodniczący dyr. Jan Kanty Steczkowski, zastępca dyr. Jan Fruchtmann; podkomisja demograficzna: przewodniczący prof. dr Józef Buzek, zastępcy dr Leon Biegeleisen, dr Helena Bauerowa, członkowie — Zygmunt Limanowski, dr Jan Hupka, prof. Adam Krzyżanowski, Leon Wasilewski. Podkomisja rolnicza dopiero się kształtowała, ale odbywały się jej posiedzenia. Do wszystkich podkomisji wchodziła kierowniczka Biura Prac Ekonomicznych dr Zofia Daszyńska-Golińska.

¹⁰ L. Biegeleisen, *Instytut Ekonomiczny...*, s. 150.

¹¹ *Naczelny Komitet Narodowy i jego współpracownicy...*, s. XXXIV.

¹² Dla przykładu przytaczam tu tylko kilka tego typu wydawnictw Instytutu Ekonomicznego: *Środkowo-europejski związek gospodarczy i Polska. Studia ekonomiczne*, Kraków 1916, s. VIII + 216 i 2 mapy. Jest to wydawnictwo Biura Prac Ekonomicznych zawierające następujące studia: Z. Daszyńska-Golińska, *Środkowo-europejski związek gospodarczy i Polska*; K. Angerman, *Ukształtowanie się związku gospodarczego państw centralnych po ukończeniu wojny*; B. Chodkiewicz, R. Marcinkiewicz, *Koleje i taryfy*; K. Angerman, A. Herbst, *W sprawie dróg wodnych dla Polski*; M. Balsiger, *Polskie wychodźstwo sezonowe do Niemiec*; H. Landau-Bauer, *Emigracja a ruch parcelacyjny w Galicji. Udział ludności żydowskiej w wychodźstwie zamorskim*; A. Szczepański, *Zdolność eksportowa przemysłu galicyjskiego*; Z. Limanowski, *Cukrownictwo w Polsce*. Instytut Gospodarczy NKN wydał również w języku niemieckim na podobny temat pracę: R. Battaglia, *Die wirtschaftliche Annäherung zwischen den Zentralmächten und die wirtschaftliche Zukunft Polens*, wstęp W. L. Jaworski, Wien-Leipzig 1917, s. XXXVI + 804. Najpełniejszy wykaz broszur na tematy ekonomiczne, wydane w latach wojny nie tylko przez Instytut Ekonomiczny NKN, zob. *Wydawnictwa Naczelnego Komitetu Narodowego 1914–1917. Spis bibliograficzny*, Kraków 1917.

¹³ L. Biegeleisen, *Instytut Ekonomiczny...*, s. 150.

nych prowadzących na tych kursach wykłady¹⁴, a także ogłaszanie wielu z nich drukiem w formie broszur¹⁵.

Na uwagę zasługuje, iż współpracownikami Instytutu Ekonomicznego, autorami wydanych i inspirowanych przez niego badań, organizowanych kursów i wykładów byli nie tylko ekonomiści. Instytut skupiał wokół siebie zespół o charakterze interdyscyplinarnym. Jego uczestnikami, obok ekonomistów, byli prawnicy, jak profesorowie Józef Buzek, Antoni Górski, Stanisław Kutrzeba (był także historykiem), historycy: Oskar Halecki, Jan Rutkowski czy geograf Eugeniusz Romer.

Tylko do części współpracowników Instytutu Ekonomicznego dysponujemy danymi o ich sympatiach politycznych. Do większości autorów całej omawianej grupy broszur jako źródła historycznego dane biograficzne wymagają dopiero odtworzenia. Nieco więcej potrafimy powiedzieć o prawnikach i historykach związanych z Instytutem. Tak np. Stanisław Kutrzeba — jak podaje Jerzy Maternicki — „nie związał się [...] z żadnym stronnictwem politycznym” i „mimo krytycznego w zasadzie stanowiska wobec polityki państw centralnych nie odrzucał jednak całkowicie możliwości współpracy z obozem aktywistycznym”¹⁶. Potwierdza to wspomniana wyżej współpraca Kutrzeby z Instytutem Ekonomicznym NKN. Oskar Halecki wyraziście wiązał się z orientacją na państwa centralne i dopiero pod koniec wojny „opowiedział się za polityką prokoalicyjną”¹⁷. Eugeniusz Romer „nie uważał się [...] za «człowieka politycznego»”¹⁸ i — jak sam przyznaje — stawiał na Ententę jako stronę zwycięską w toczącej się wojnie już od jesieni 1915 r.¹⁹

¹⁴ Wykładowcami byli: doc. dr Allerhand, poseł inż. Klaudiusz Angermann, dr Bauer–Gumplowicz, dr Leon Biegeleisen, dyr. Wł. Brodacki, prof. dr Józef Buzek, Zofia Daszyńska–Golińska, dr Władysław Gumplowicz, prokurator dr Habicht, prof. Alfred Halban, privatdozent UJ (habilitował się w 1916 r.) Oskar Halecki, prof. E. Hauswald, doc. dr J. Krause, Ludwik Kulczycki, prof. Stanisław Kutrzeba, dr W. Lewicki, dr Leżański, dr K. Lubecki, dr A. Mytkowicz, dr A. Peretiatkowicz, dr J. Raczyński, prof. Eugeniusz Romer, dr Jan Rutkowski, dyr. Z. Słuszkiewicz, dr Mieczysław Szerer, dr W. Tabean, Leon Wasilewski, dr B. Zahorski, poseł Jan Zarański. Ibidem.

¹⁵ Tak np. drukiem zostały wydane wykłady prof. dr. Józefa Buzka wygłoszone na wspomnianym wyżej kursie ekonomicznym w Wiedniu w maju 1915 r.: J. Buzek, *Pogląd na wzrost ludności ziem polskich w wieku XIX*, Kraków 1915, s. 76. Autor omawia zwłaszcza rozwój ruchu ludności w latach 1857–1910 z uwzględnieniem nie tylko Galicji i Królestwa Polskiego, które według planów NKN miały stanowić podstawę przyszłego państwa polskiego, ale także Poznańskiego i Prus Zachodnich. Prof. dr Antoni Górski swoje wykłady wygłoszone w styczniu 1916 r. na UJ staraniem Instytutu Ekonomicznego w ramach cyklu „Współczesne zagadnienia gospodarczo–społeczne Polski” opublikował w broszurze *Braki produkcji krajowej w Galicji*, Kraków 1916, ss. 126. W tym cyklu ukazała się również broszura oparta na wykładzie Władysława Ekielskiego, *Odbudowa polskiej wsi*, Kraków 1916, ss. 32.

¹⁶ J. Maternicki, *Idee i postawy...*, s. 140. Kutrzeba uczestniczył też, obok profesorów Stanisława Estreichera, Michała Rostworowskiego i docenta Antoniego Peretiatkowicza, w „wykładach powszechnych Uniwersytetu Jagiellońskiego z cyklu «O państwie»”, które ukazały się drukiem.

¹⁷ Ibidem, s. 121, 122.

¹⁸ Cyt. za *Przedmowa* A. Garlickiego i R. Świętka w: E. Romer, *Pamiętnik paryski (1918–1919)*, do druku przygotowali A. Garlicki i R. Świętek, Wrocław 1989, s. 17.

¹⁹ Ibidem, s. 23. Romer informuje w *Pamiętniku* o swojej publikacji wydanej w latach wojny: E. Romer, *Geograficzno–statystyczny atlas Polski*, Warszawa–Kraków 1916. Podaje zarazem, iż zamieszczona w tym atlasie „mapa wielkiej własności w Polsce” została „opracowana przez jednego z najlepszych znawców tego zagadnienia Jana Rutkowskiego, *Pamiętnik*, s. 25. Píše w nim również o przydatności w czasie konferencji wersalskiej wspomnianego atlasu oraz założonego i redagowanego przez niego wydawnictwa periodycznego „Prace Geograficzne”.

Wydaje się, iż na motywy angażowania się przynajmniej części środowisk naukowych w orientacje polityczne w okresie pierwszej wojny światowej, jak i w latach ją poprzedzających należy patrzeć nieco inaczej niż na motywy polityków. Swoje liczne broszury i poważne prace naukowe na temat kwestii polskiej i Legionów Polskich, osadzając je w szerokim kontekście historii zaborów, traktowali raczej jako powinność obywatelską czy patriotyczną dostarczania politykom potrzebnych ekspertyz.

Tym też zapewne należy tłumaczyć udział tych samych uczonych w strukturach NKN, a następnie Tymczasowej Rady Stanu. Tak np. część wspomnianych wyżej współpracowników Instytutu Ekonomicznego NKN, jak profesorowie J. Buzek, S. Kutrzeba, M. Rostworowski, włączyła się w 1917 r. w prace Komisji Sejmowo–Konstytucyjnej TRS. Historycy: Marcei Handelsman był członkiem Rady Departamentu Spraw Politycznych i zastępcą przewodniczącego Komisji Archiwalnej (S. Kutrzeba jej członkiem) tegoż departamentu, Waław Tokarz pracował w Biurze Komisji Wojskowej²⁰. Ciekawych danych dostarczyłoby zestawienie ekspertów z rozmaitych dziedzin współpracujących z różnymi strukturami NKN, TRS i naczelnych władz państwowych w początkach Drugiej Rzeczypospolitej. Interesujące z tego punktu widzenia wydaje się późniejsze wyznanie Eugeniusza Romera o jego stosunku do polityki, a można je odnieść i do wielu innych przedstawicieli środowisk naukowych zaangażowanych w rozwiązywanie kwestii polskiej w latach pierwszej wojny światowej, a po jej zakończeniu w budowę państwa polskiego i jego granic. Píše on, zresztą z pewną nutą goryczy: „Do polityki nie czułem nigdy popędu, zapewne się do niej nie urodziłem, ale gorzej, rychło wzbudziłem w sobie do niej coś niezbyt odległego od wstrętu i odrazy. Wiadomo jednak, że jej służyłem w charakterze naukowego pomocnika i wywiadowcy wśród zagranicznych sfer naukowych. Służyłem Paderewskiemu i Dmowskiemu, i obu Grabskim, wpierw Władysławowi, potem Stanisławowi, służyłem Korfantemu, okazjnie Daszyńskiemu i Bartłowi, a gotów byłem służyć wszystkim, którzy wazyli się — rzecz to ich sumienia — wziąć losy Polski na swe barki. Są sędziowie i świadkowie, którzy może mi nie zaprzeczą, że służyłem wiernie i bez żadnej nigdy ambicji, że słuchałem — wyraziłem się w konkretnym przypadku «jak mops» — nawet działałem z wątpliwościami w moim przekonaniu i sumieniu i to zapewne w nie najdrobniejszych rzeczach, gdyż tak wielkie przypisywałem poczucie odpowiedzialności tym, którym służyłem”²¹.

Za wskazaną motywacją angażowania się wielu uczonych w rozwiązywanie kwestii polskiej w latach pierwszej wojny światowej, a po jej zakończeniu w budowę zrębów państwa polskiego i jego granic przemawia wiele ważnych argumentów. Część współpracowników Instytutu Ekonomicznego NKN, jak wspomniani wyżej badacze J. Buzek, A. Górski, O. Halecki, S. Kutrzeba, E. Romer, pełniła bowiem w kilka miesięcy po zakończeniu wojny ważne funkcje eksperckie w Biurze Kongresowym Delegacji Polskiej na konferencji pokojowej w Paryżu. Badania prowadzone zaś na zamówienie NKN, dla której stroną zwycięską miały być państwa centralne, okazały się przynajmniej częściowo przydatne i dla odmiennej konferencji (wersalskiej) pod przewodnictwem zwycięskiej ententy. Świadczy to również o poziomie naukowym prac eksperckich i o bezstronności ich autorów. Potwierdza to także wiele danych zawartych w *Pamiętniku paryskim* Eugeniusza Romera²². W prowadzonych

²⁰ *Prace Departamentów i Biur Tymczasowej Rady Stanu Królestwa Polskiego wykonane lub przygotowane przez czas jej istnienia tj. od dnia 15 stycznia do 1 września 1917 roku*, Warszawa 1918. Załącznik III: *Lista członków T. Rady Stanu, Komisji, Rad Departamentów, oraz Urzędników Tymczasowej Rady Stanu do dnia 1 października 1917 r.*, s. 69–80.

²¹ Cyt. za A. Garlicki, R. Świętek, *Przedmowa...*, s. 17, 18.

²² Kongresowi pokojowemu w Paryżu obszerną publikację poświęcił też inny jego uczestnik Stanisław Kutrzeba. „Chodzi mi o to — pisze we wstępie datowanym Kraków 11 IX 1919 r. — by przedstawić

rokowaniach na wersalskiej konferencji łatwiej było porozumiewać się ekspertom–naukowcom, znającym niekiedy już wcześniej wyniki swych badań, np. w kwestiach etnicznych, niż w zespołach z udziałem polityków. Zresztą ten ważny temat szerokiej i różnorodnej współpracy środowisk naukowych z politykami, a zwłaszcza z instytucjami i organizacjami oraz strukturami tworzącego się państwa polskiego w latach 1914–1919, czeka na całościowe opracowanie.

Wstępne rozeznanie zakresu tematycznego ponad pół tysiąca znanych mi tytułów broszur pozwala stwierdzić, że duża ich część, a być może i większość, dotyczyła kwestii polskiej, idei niepodległości Polski oraz organizacji i formacji wojskowych, zwłaszcza Legionów Polskich. Należy mieć ponadto na uwadze, iż co najmniej dziesiątki tego typu publikacji ukazywały się dodatkowo przed wybuchem wojny w latach 1908–1914, a nawet wcześniej w okresie rewolucji 1905–1907. Niektórzy autorzy tych broszur traktowali bowiem wystąpienia antycarskie Polaków w rewolucji, zwłaszcza zbrojne, jako kolejne powstanie narodowe. Autorami tych broszur byli często ci sami politycy co w latach wojny, a zwłaszcza opiniotwórcze środowiska publicystów i naukowców.

Ze względu na masowość tego typu wydawnictw i skomasowane propagowanie w nich koncepcji i nadziei rozwiązania kwestii polskiej związanych z wojną między mocarstwami rozbiorowymi, idei niepodległości Polski, nawoływanie do popierania i wstępowania do organizacji i formacji wojskowych, a zwłaszcza do Legionów Polskich, należy postawić pytanie badawcze, jak ta działalność edytorska wpływała na kształtowanie się świadomości politycznej i narodowej oraz postaw poszczególnych grup społecznych²³. Można chyba już dziś stwierdzić, że wysuwanie na czoło wydawnictw broszurowych tej jednorodnej tematyki w długim okresie lat wojny i ją poprzedzających zacierało niejako cezurę jej wybuchu, przesuwało na dalszy plan jej traumatyczne skutki. Wojna stawała się tylko ważnym, przyspieszonym etapem działania na drodze prowadzącej do rozwiązania kwestii polskiej, tym razem zakończonym wprowadzeniem w życie idei niepodległości Polski.

Druki ulotne, obok broszur, można zaliczyć do bogatych i już w latach pierwszej wojny światowej ogólnodostępnych źródeł drukowanych nieobjętych klauzulą tajności. Druki ulotne w postaci odezwo na obustronnie zazwyczaj zapisanej kartce były w okresie wojny szczególnie szybkimi i wygodnymi sposobami komunikowania się ze społeczeństwem. Ponadto łatwiej było je drukować lub powielać, zwłaszcza w okresie wojennych niedoborów i drożyzny papieru, a także ominąć cenzurę. Drukami ulotnymi posługiwały się zwłaszcza partie i organizacje małe, niedysponujące wydawnictwami prasowymi, działające w warunkach konspiracyjnych lub półlegalnych, głównie w Królestwie Polskim.

ogólny obraz działalności kongresu oraz trudów i prac naszej delegacji, o ile mogłem je poznać i o ile obecnie bez popełnienia niewłaściwej niedyskrecji uczynić to można. Celem spostrzeżeń i uwag, które w tę książkę spisałem, jest umożliwić zrozumienie traktatu koalicji z Niemcami, tj. tych jego części, które nas, Polaków, specjalnie obchodzą, wyjaśnić, dlaczego tak wyglądają te postanowienia i jakie ich znaczenie i wartość” S. Kutrzeba, *Kongres, traktat i Polska*, Kraków 1919, s. 2, 3.

²³ Ważne źródło do badania percepcji wydawnictw NKN, w tym i broszur, w środowisku chłopskim i małomiasteczkowym stanowią raporty oficerów werbunkowych Departamentu Wojskowego NKN. Dwa tomy tych cennych dla badaczy raportów ukazały się drukiem: *Raporty i korespondencja oficerów werbunkowych Departamentu Wojskowego Naczelnego Komitetu Narodowego 1915–1916. Ziemia Kielecka*, opracowanie, wstęp i przypisy J. Z. Pajak, Kielce 2007; *Raporty i korespondencja oficerów werbunkowych Departamentu Wojskowego Naczelnego Komitetu Narodowego 1915–1916. Ziemia Radomska*, opracowanie, wstęp i przypisy M. Przeniosło, Kielce 2007. Dwa kolejne tomy w druku: raporty dotyczące Ziemi Lubelskiej w opracowaniu M. Przeniosło oraz raporty obejmujące Zagłębie Dąbrowskie i Częstochowskie w przygotowaniu J. Z. Pajaka.

Już w latach wojny zaczęto zdawać sobie sprawę z ich wartości jako źródła historycznego. Były gromadzone głównie przez wydające je partie i organizacje oraz przez działaczy politycznych i społecznych, a także przez biblioteki. Zachowane w ich zbiorach druki ulotne w sytuacji zniszczenia archiwów wielu partii i organizacji stanowią niekiedy jedyny ślad ich działalności. Dla odtworzenia tą drogą ich przeszłości badacz jest zmuszony do prowadzenia czasochłonnych kwerend. Druki ulotne należą bowiem do źródeł ważnych i bogatych, ale i bardzo rozproszonych w zbiorach archiwalnych i działach rękopisów bibliotek. Nie doczekały się także, podobnie jak i broszury centralnego skatalogowania, poza rozproszonymi informacjami w inwentarzach archiwalnych i bibliotecznych.

W okresie wojny wiele druków ulotnych przedrukowywała prasa. W latach 1916–1918 ukazywało się nawet specjalne wydawnictwo Aleksandra de Rosseta „Z Dokumentów Chwili”, które zajmowało się publikowaniem bieżącej dokumentacji partii, reprezentacji polityczno–narodowych, instytucji, organizacji. W sumie wyszło 110 tomików tego cennego dziś dla badaczy wydawnictwa²⁴.

Już w latach wojny zaczęły się ukazywać wydawnictwa źródeł. *Legiony Polskie*, wydane w sierpniu 1915 r., były chyba pierwszą większą publikacją tego typu²⁵. Zawierała ona sześćdziesiąt dokumentów różnych struktur cywilnych i wojskowych NKN dotyczących Legionów Polskich oraz odezwy popierających je organizacji w Królestwie Polskim. Podobny typ źródeł, ale znacznie obszerniejszy, liczący 216 pozycji, znajduje się w wydanym w 1917 r. tomie *Dokumenty Naczelnego Komitetu Narodowego*²⁶. Wydawnictwo to do dziś jest powszechnie cytowane, gdyż NKN nie doczekał się dotychczas obszerniejszej publikacji źródeł. W czasie wojny ukazało się również kilka pozycji dotyczących Tymczasowej Rady Stanu²⁷.

Dokumentacja nurtu politycznego łączącego rozwiązanie kwestii polskiej z ententą ukazująca się na Zachodzie nie mogła być też w latach wojny szerzej znana w kraju. W Polsce dokumenty te zostały po raz pierwszy wprowadzone do obiegu naukowego i szerzej upowszechnione dopiero w cytowanych już publikacjach K. W. Kumanieckiego²⁸, M. Bobrzyńskiego²⁹ i S. Kutrzeby³⁰.

Oddzielną grupę źródeł stanowią dość liczne drukowane sprawozdania okresowe społecznych i obywatelskich instytucji, organizacji, stowarzyszeń. Zajmowały się one pośrednictwem pracy i różnymi formami pomocy poszkodowanej wojną ludności. Dotyczą one

²⁴ Podobna dokumentacja ukazywała się i w innych periodykach, np. „Notatki Polityczne”.

²⁵ *Legiony Polskie 16 sierpnia 1914–16 sierpnia 1915. (Dokumenty)*, Piotrków 1915, ss. 119.

²⁶ *Dokumenty Naczelnego Komitetu Narodowego 1914–1917. Drukowano jako rękopis*, przedmowa W. L. Jaworskiego, Kraków 1917, ss. 391. Por. też *Odezwy i rozporządzenia z czasów okupacji rosyjskiej Lwowa 1914–1915*, Lwów 1916.

²⁷ Pomijam ich wykaz, gdyż zostały one omówione w cytowanej już pracy: W. Suleja, *Próba budowy zrębów polskiej państwowości...* Warto tu tylko wymienić mało znaną, lecz bezcenną publikację, zwłaszcza w poszukiwaniu danych biograficznych nie tylko współpracowników TRS: *Prace Departamentów i Biur Tymczasowej Rady Stanu...*

²⁸ Kumaniecki publikowane w swym *Zbiorze* dokumenty dotyczące rozwiązania kwestii polskiej w oparciu o ententę podawał według: *Quelque documents concernant la situation politique en Pologne russe pendant la guerre 1914–1916* [wyd. w Lozannie]; S. Filasiewicz, *La question polonaise pendant la guerre mondiale*, Paryż 1920.

²⁹ M. Bobrzyński opiera się na Filasiewiczu, a także na wydawanych na Zachodzie broszurach politycznych oraz na zeszytach „Przeglądu Polskiego” we Fryburgu oraz „Kronice Polskiej” w Lozannie w pracy *Wskrzeszenie państwa polskiego*.

³⁰ S. Kutrzeba wprowadził ponadto do obiegu naukowego świeżo opublikowane w Austrii i Niemczech pamiętniki polityków i wojskowych, odnoszące się również do kwestii polskiej. Na ich podstawie przygotował zresztą odrębną rozprawę: S. Kutrzeba, *Z za kulis sprawy polskiej w czasie Wielkiej Wojny*, Kraków 1921, ss. 62.

ważnych dla ludności społecznych skutków wojny, jak masowe bezrobocie, brak środków do życia, migracje, bezdomność. Zawarte w nich dane zbiorcze są tym bardziej cenne, iż archiwa wielu tych organizacji się nie zachowały³¹.

Listy jako dokumenty osobiste wytworzone w okresie pierwszej wojny światowej stanowią zapewne najliczniejsze źródło. Były one bowiem pisane masowo, gdyż kilka milionów Polaków żyło w rozłące z rodzinami w wyniku głównie powołania do służby w armiach zaborczych i masowych migracji i w niepewnych czasach czekało z niecierpliwością na wiadomość o losie najbliższych. Listy podobnie jak dzienniki i pamiętniki stały się podstawą opracowań tematyki społecznej pierwszej wojny światowej dopiero w ostatnich dziesięcioleciach. Natomiast w badaniu historii politycznej i wojskowości dzienniki i pamiętniki jako źródło historyczne służyły już w okresie Drugiej Rzeczypospolitej, chociaż pierwsze dzienniki publikowano już w latach pierwszej wojny światowej. Były to głównie dzienniki i notatki legionistów i miały służyć kształtowaniu kultu bohaterskiego żołnierza na wzór legionistów Dąbrowskiego i uczestników powstań narodowych, podobnie jak i liczne broszury na ten temat³².

Niejako podsumowanie dostępnych w latach wojny źródeł, uzupełnianych wydawanymi tuż po 1918 r., stanowiły: wspomniani już tom dokumentów K. W. Kumanieckiego³³ i pierwsze syntetyczne, zwięzłe opracowania sprawy polskiej historyka i prawnika Stanisława Kutrzeby³⁴ oraz historyka i czołowego polityka konserwatystów galicyjskich Michała Bobrzyńskiego. Wszystkie te pozycje opierają się na wspomnianych wyżej ogólnodostępnych, publikowanych już w latach wojny źródłach, uzupełnianych stopniowo powojennymi wydawnictwami. Autorzy zresztą piszą, że zakres nowo udostępnianych źródeł będzie się stopniowo powiększał. Główny wątek tematyczny wszystkich trzech publikacji, podobnie jak i ukazujących się w latach wojny źródeł, stanowi kwestia polska. Mimo iż wybuch i zakończenie wojny są zasadniczymi cezurami tych publikacji, to wojna stanowi zaledwie ogólne tło międzynarodowe i wewnętrzne kształtowania się sprawy polskiej. Społeczne skutki wojny są dostrzegane w bardzo wąskim zakresie tylko przez M. Bobrzyńskiego. Referowanie przez niego stanowiska różnych nurtów politycznych wobec kwestii polskiej wyróżnia się rzeczowością. W pracy tej można obserwować, jak wybitny historyk Bobrzyński odnosi zwycięstwo nad Bobrzyńskim politykiem.

W okresie Drugiej Rzeczypospolitej stan badań nad pierwszą wojną światową wydaje się dotychczas niedoceniany. Przy jego charakterystyce niedostatecznie uwzględnia się krótki,

³¹ Dla przykładu podaję kilka tego typu sprawozdań: *Sprawozdanie z działalności Polskiego Towarzystwa Pomocy dla Ofiar Wojny od dnia 18 grudnia 1914 r. do dnia 31 grudnia 1915 r.*, Warszawa 1915; *Sprawozdanie z działalności Centralnego Komitetu Obywatelskiego za pierwsze półrocze 1915 r.*, Warszawa 1915; *Sprawozdanie KO m. Warszawy za rok 1916 do czasu likwidacji*, Warszawa 1917; *Sprawozdanie Sekcji Żywnościowej m. Warszawy za 1916 r.*, Warszawa 1916.

³² Najbogatszy wykaz tego typu dzienników i broszur w: *Wydawnictwa Naczelnego Komitetu Narodowego...*

³³ Cytowany wyżej *Zbiór najważniejszych dokumentów...* „przygotowany do druku” w czerwcu 1919 r., a wydany w 1920, „był doprowadzony do 20 lutego 1919 r.” Nowe wydanie źródeł zostało nieco zmienione i doprowadzone do stycznia 1924 r., a ukazało się pod zmienionym tytułem: *Odbudowa państwowości polskiej. Najważniejsze dokumenty 1912–styczeń 1924*, Warszawa–Kraków 1924. Dokumenty z tego wydawnictwa są dotychczas cytowane przez historyków. Warto zauważyć, iż część zamieszczonych w nim odczw różni się nieco od ich oryginalnej wersji jako druków ulotnych. W tych ostatnich istnieją np. różnorodne podkreślenia, które nie występują w przedrukach prasowych.

³⁴ W cytowanym wyżej pierwszym wydaniu *Polski odrodzonej „przebieg wydarzeń”* został doprowadzony „do połowy sierpnia 1921 r.”, a w drugim „do połowy września 1922 r.”: S. Kutrzeba: *Polska odrodzona 1914–1922*, wyd. II uzupełnione, Kraków 1922.

zaledwie około dwudziestoletni okres prowadzonych badań, możliwości organizacyjne i finansowe, dostępność do źródeł. W uniwersyteckich środowiskach historyków dominowało przekonanie, iż do rozpoczęcia naukowych badań potrzebny jest pięćdziesięcioletni dystans czasowy. Dlatego też w prowadzenie i organizowanie tego typu badań angażowało się niewiele profesorów uniwersyteckich.

Do rozumiejących taką potrzebę można zaliczyć Marcelego Handelsmana i Wacława Tokarza. Handelsman, będący od 1919 r. profesorem na Uniwersytecie Warszawskim, wprowadzał tematykę historii XIX w. na swoje seminarium oraz uczestniczył — o czym wypadnie powiedzieć później — w dyskusjach na temat metodologii badań historii najnowszej, w tym zwłaszcza pierwszej wojny światowej. W. Tokarz był również założycielem „Bellony”. Było to wojskowe czasopismo naukowe wydawane w Warszawie w latach 1918–1939. Wacław Tokarz, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego od 1909 r., w okresie wojny służył w LP, a później pełnił funkcję szefa Wojskowego Instytutu Naukowo-Wydawniczego w latach 1918–1926. Od 1928 r. jako profesor Uniwersytetu Warszawskiego prowadził seminarium z historii wojskowości.

W tej sytuacji w okresie Drugiej Rzeczypospolitej główną rolę w organizowaniu i prowadzeniu badań w dziedzinie najnowszej historii Polski, w tym pierwszej wojny światowej, odegrał działający w latach 1923–1939 Instytut Badania Najnowszej Historii Polski. Od 1935 r. nosił nazwę Instytut Józefa Piłsudskiego Poświęcony Badaniom Najnowszej Historii Polski. Organizację IBNHP, zakres prowadzonych przez niego badań, obsadę kadrową i współpracowników, a zwłaszcza jego rolę w szerzeniu kultu Piłsudskiego przedstawiła najpełniej Heidi Hein-Kircher³⁵. W latach 1924–1936 funkcję prezesa pełnił Leon Wasilewski. W latach 1929–1939 wychodził organ naukowy Instytutu „Niepodległość”, którego redaktorem do chwili śmierci w 1936 r. był również Leon Wasilewski. Zakres badań Instytutu i tematykę „Niepodległości” dobrze charakteryzuje jego podtytuł: „Czasopismo poświęcone dziejom polskich walk wyzwoleniczych w dobie powstania (1864–1918)”. Ogółem wydano pięćdziesiąt pięć zeszytów w dwudziestu tomach.

W ocenie IBNHP i „Niepodległości” po 1945 r. akcentuje się głównie jednostronność ujęć prowadzonych badań dotyczących zwłaszcza lewicy niepodległościowej oraz przecenianie jej roli, a szczególnie Piłsudskiego w odzyskaniu niepodległości. Nie docenia się natomiast najbardziej trwałych osiągnięć w gromadzeniu i zabezpieczaniu dokumentacji. Przede wszystkim zabezpieczano liczne zbiory znajdujące się w rękach prywatnych. Pracownicy Instytutu zbierali relacje zwłaszcza od uczestników tajnych organizacji, które pozostawiały po sobie nieliczne ślady pisane. „Niepodległość” zaś apelowała do czytelników czasopisma, aby zechcieli prostować zauważone błędy w drukowanych na jej łamach artykułach i relacjach oraz udostępniać własną posiadaną dokumentację. Dzięki tej akcji wiele danych ocalało od zapomnienia, a źródło od zaginięcia. Z perspektywy czasu szczególnie nieprzemijającą wartość dla historyka mają rozbudowane w „Niepodległości” działy gromadzenia i publikowania źródeł, jak „Dokumenty”, „Miscellanea”, „Listy”, „Wspomnienia”, „Ilustracje”. Dział artykułów w „Niepodległości” wywołuje raczej zadumę nad przemijającą zmiennością ocen nie tylko piszących je polityków i licznych wówczas wojskowych, ale i historyków.

Cenne dziś dla historyka są również działy informacyjne „Sprawozdania” zawierające krótkie recenzje, a raczej notki z ukazujących się wydawnictw źródłowych i opracowań, a zwłaszcza „Bibliografia artykułów i rozpraw historycznych, odnoszących się do okresu objętego programem «Niepodległości», a umieszczonych w czasopismach”.

³⁵ H. Hein-Kircher, *Kult Piłsudskiego i jego znaczenie dla państwa polskiego 1926–1939*, tłumaczenie z niemieckiego Z. Owczarek, Warszawa 2008, s. 95–110. Tam też dalsza literatura dotycząca IBNHP.

Załączone wykazy tych czasopism świadczą o ich dużej liczebności, różnorodności tematycznej i wielości sympatii politycznych³⁶. Podobnie duża była rozpiętość publikowanych w „Niepodległości” materiałów od Socjaldemokracji Królestwa Polskiego i Litwy po Narodową Demokrację.

W gromadzeniu i zabezpieczeniu materiałów ważną rolę, obok IBNHP, odgrywały rozrastające się i reorganizujące wojskowe placówki historyczne. Najwcześniejsza sekcja historyczno-operacyjna przy Sztabie Generalnym przekształciła się w Referat Historyczno-Operacyjny, od 1922 r. w Biuro Historyczne Sztabu Generalnego, a w 1927 r. w Wojskowe Biuro Historyczne³⁷. Waław Lipiński podkreśla nawet, iż Biuro Historyczne „pierwsze spośród instytucji państwowych i naukowych zrozumiało palącą konieczność tej pracy, jak i Instytut Badania Najnowszej Historii Polski zbiera, gromadzi, klasyfikuje i porządkuje materiały źródłowe³⁸, dotyczące okresu budowy państwowości polskiej, Instytut Badania zaś, podejmując wydawanie «Niepodległości», w znacznym stopniu przyczynił się do tworzenia nowych źródeł, do pisania ważniejszych wspomnień, publikacji źródłowych, jak również nie ustaje w pracy koncentracji tych źródeł w swojemu archiwum³⁹».

Stworzenie odpowiedniej bazy źródłowej stanowiło tylko część szerszego planu badawczego Instytutu. W latach trzydziestych toczyła się na ten temat dyskusja na łamach „Niepodległości”. Uczestniczyli w niej Waław Lipiński⁴⁰ — sekretarz generalny IBNHP w latach 1934–1936 i jego dyrektor 1936–1939, Marcei Handelsman⁴¹ — profesor Uniwersytetu Warszawskiego, Władysław Grabski⁴² — ekonomista i historyk społeczno-gospodarczy, zało-

³⁶ „Czasopisma i prace zbiorowe”, na których podstawie sporządzano bibliografię: „Bellona”, „Bluszczy”, „Brzask”, „Dla Polski”, „Jednodniówka Pamiątkowa 25-lecia Stow. Rob. Chrześc. w Łodzi”, „Jutro”, „Jutro Rzeczypospolitej”, „Kobieta Współczesna”, „Kresy Wschodnie”, „Księga Pamiątkowa Zw. Inwalidów Wojen., Poznań 1931”, „Kuznica”, „Kwartalnik Historyczny”, „Legion”, „Legionista Puławski”, „Łódzianin”, „Łódź w Legionach”, „Morze”, „Muzeum”, „Myśl Narodowa”, „Myśl Polska”, „Niepodległość”, „Opowieści Legionowe 1930”, „Panteon Polski”, „Peowiak”, „Podchorążak”, „Polska Niepodległa”, „Polska Zbrojna”, „Przegląd Artyleryjski”, „Przegląd Kawaleryjski”, „Przegląd Socjalistyczny”, „Przełom”, „Robotnik Polski”, „Rocznik Tow. Nauk. Toruń”, „Rocznik Świętokrzyski”, „Rocznik Wołyński”, „Strażnica Zachodnia”, „Strzelec”, „Szaniec”, „Szkoła Podchorążych Rez. Piechoty — Zambrów, 1930/31”, „Świat”, „Tęcza”, „Tygodnik Ilustrowany”, „Wiadomości Literackie”, „Wiarus”, „Z Pola Walki” (Moskwa), „Zarzewie”, „Zrąb”.

³⁷ B. Miśkiewicz, *Polska historiografia wojskowa. Próba analizy i syntezy*, Poznań 1996, s. 142 n. Ze względu na niezwykle bogatą i rozproszoną literaturę wojskową to syntetyczne ujęcie jest bardzo pomocne, zwłaszcza badaczom pokrewnych dziedzin. Zob. też B. Rakowski, *Wojskowe Biuro Historyczne, „Niepodległość” 1937*, t. XV, s. 141–143.

³⁸ Zgromadzenie w WBH relacje dotyczące zwłaszcza lokalnych struktur Polskiej Organizacji Wojskowej i niskich szczebli władz wojskowych Legionów Polskich są do dziś cytowane w pracach o tematyce regionalnej lub biograficznej. Stanowią też niekiedy jedyne zachowane źródło. Zob. np. J. Cabaj, *Spółczesność guberni chełmskiej pod okupacją niemiecką i austriacką w latach I wojny światowej*, Siedlce 2006; J. Konefał, *Legiony Polskie w Lubelskiem 1914–1918*, Lublin 1999; A. Bienkowska, *Juliusz Poniatowski. Biografia polityczna*, Warszawa 2012.

³⁹ W. Lipiński, *O dzieje odbudowy państwa polskiego. (Na marginesie rozpraw Handelsmana, Sokolnickiego i Próchnika, „Niepodległość” 1932*, t. VI, z. 2(13), s. 167, 168.

⁴⁰ W. Lipiński, obok powyższego artykułu, był również autorem publikacji o podobnej tematyce: idem, *Stan badań nad najnowszą historią Polski. (Zadania i metody)*, „Niepodległość” 1938, t. XVIII, s. 161–172.

⁴¹ M. Handelsman, *Budowa państwa polskiego w czasie Wielkiej Wojny. (Uwagi metodologiczne)*, ibidem, wyd. II, 1933, t. III, z. 1(5), s. 19–31. Jest to „odczyt wygłoszony w auli Uniwersytetu Warszawskiego 7 I 1929 r.”

⁴² W. Grabski, *Niepodległość Polski a rozwój gospodarczy*, ibidem, s. 1–18.

życiel Instytutu Socjologii Wsi w 1936 r., Adam Próchnik⁴³ — historyk, współredaktor „Kroniki Ruchu Rewolucyjnego” publikującej materiały historyczne, i Stanisław Bukowiecki⁴⁴ — specjalista w zakresie zagadnień prawnoustrojowych.

Poruszane w tych artykułach kwestie zewnętrznych i wewnętrznych uwarunkowań powstania państwa polskiego i etapów jego tworzenia były rzeczywiście w Drugiej Rzeczypospolitej żywo dyskutowane. Natomiast prezentowane w artykułach spory toczono między częścią badaczy skupionych w placówkach uniwersyteckich, Polskiej Akademii Umiejętności i towarzystw naukowych a historykami współpracującymi z IBNHP na temat warunków niezbędnych do prowadzenia naukowych badań z zakresu najnowszej historii Polski z lat 1864–1918 nie są do końca klarowne i przekonujące. Przynajmniej część tych wymaganych przez środowiska naukowe postulatów, jak dostępność i publikowanie źródeł i ich krytyki, prowadzenie różnorodnych badań i ogłaszanie ich drukiem, IBNHP starał się spełniać. Sprawa przestrzegania pięćdziesięcioletniego dystansu historycznego okazała się trudna do realizacji, nawet dla PAU przy wydawaniu *Polskiego słownika biograficznego*, gdy życiorysy zamieszczanych w nim osób wychodziły poza rok 1864. Dyskutowana kwestia obiektywizmu badań okazała się również trudna do jednoznacznego zdefiniowania.

Przy lekturze omawianych artykułów nasuwa się pytanie, czy na dyskusje te toczono w różnych środowiskach badaczy i towarzyszące im postulaty IBNHP wprowadzenia zajęć z historii najnowszej do placówek uniwersyteckich nie miała wpływu atmosfera sporów w obozie sanacji, zwłaszcza po śmierci Piłsudskiego. Tym bardziej iż oba główne wówczas obozy, sanacja i endecja, wykorzystywały historię, zwłaszcza pierwszej wojny światowej, dla celów bieżącej polityki. Obwiniały się w zależności od dawnej orientacji politycznej za współpracę i wysługiwanie się Rosji lub mocarstwu centralnym i licytowały w zasługach dla odzyskania niepodległości Polski.

Dziś wydaje się nie budzić większych wątpliwości badaczy pierwszej wojny światowej wartość zgromadzonych źródeł przez IBNHP i WBH. Niejednoznaczna natomiast wydaje się nadal ocena wartości poznawczej publikowanych przez IBNHP i Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy licznych i różnorodnych tematycznie wydawnictw źródłowych i opracowań⁴⁵.

To nie powinno jednak przysłańać wartości tych wydawnictw w odtwarzaniu nieznanych wówczas wielu podstawowych nawet faktów i wydarzeń z zakresu najnowszej historii Polski, w tym i pierwszej wojny światowej. Nowo wydane publikacje należałoby więc oceniać w kontekście istniejącego stanu badań, wnoszenia nowych wartości poznawczych oraz wykorzystania dostępnych źródeł. Tymi też głównie kryteriami, mimo iż dostrzegałem jednostronne ujmowanie niektórych kwestii, kierowałem się przy ocenie książki Wacława Lipińskiego *Walka zbrojna o niepodległość Polski w latach 1905–1918*, pisząc wstęp do powojennego jej wydania w 1990 r. W roku 1935 stanowiła ona pierwszą próbę całościowego ujęcia tematu, podsumowującego niedawno rozpoczęte badania własne oraz jedynych wówczas pla-

⁴³ W. Lipiński, *O dzieje odbudowy...*, 1931, t. IV, z. 7, s. 1–19.

⁴⁴ S. Bukowiecki, *Rola czynników wewnętrznych w utworzeniu nowej państwowości Polski*, ibidem, wyd. II: 1933, t. II, z. 1(3), s. 1–24.

⁴⁵ Wśród ważniejszych pozycji wydanych przez IBNHP można by jedynie przykładowo wskazać: *Wspomnienia legionowe*, t. I, red. J. Jędrzejewicz, Warszawa 1924; t. II, red. S. Falkiewicz, J. Jędrzejewicz, Warszawa 1925; *Polska Organizacja Wojskowa. Szkice i wspomnienia*, red. J. Stachiewicz, W. Lipiński, Warszawa 1930; M. Sokolnicki, *Czternaście lat*, Warszawa 1936; J. Piłsudski, *Pisma zbiorowe* — 10 tomów; J. Piłsudski, *Pisma — mowy — rozkazy* — 8 tomów.

cówek (IBNHP i WIN–W) zajmujących się tą tematyką⁴⁶. Lipińskiemu należy się również pierwszeństwo, jeśli chodzi o metodę ujęcia tematu: badania historii organizacji i formacji wojskowych w ścisłym powiązaniu z kwestią polską. Do dziś nie wszyscy historycy stosują tę metodologię badań wojskowości. Jest to tym bardziej istotne, gdyż w latach 1908–1918 podział na organizacje wojskowe i polityczne był niejednokrotnie umowny. Istniała często płynność przechodzenia z jednych do drugich lub uczestniczenia w kilku jednocześnie. Jedne i drugie zajmowały się często zazwyczaj zarówno działalnością wojskową, jak i polityczną.

Przy omawianiu dorobku wydawniczego IBNHP, którego częścią była wspomniana wyżej książka Lipińskiego, zresztą wysoko oceniana przez Instytut, warto mieć na uwadze, iż zakres tematyczny publikacji wychodził znacznie poza szeroko nawet rozumiane pojęcie piłsudczyków⁴⁷. IBNHP i jego organ „Niepodległość” szeroko inspirowali działacze PPS i PSL (późniejsze PSL Wyzwolenie), będących w latach wojny częścią struktur politycznych i wojskowych lewicy niepodległościowej, do pisania i publikowania wspomnień. Wiele z nich ukazywało się na łamach „Niepodległości”, a socjalistów także w „Kronice Ruchu Rewolucyjnego”. Dzięki tym wspomnieniom do obiegu naukowego wchodziły po raz pierwszy informacje, niekiedy ważne, a niezachowane w ubogich źródłach organizacji konspiracyjnych. Tak np. Helena Radlińska opisała mało znaną do dziś rolę Krakowa jako ośrodka decyzyjnego stronnictw lewicy niepodległościowej, w tym i ruchu ludowego, w okresie więzienia Piłsudskiego przez Niemców w Magdeburgu⁴⁸. Działacze PPS i PSL po raz pierwszy przedstawili w pamiętnikach udział działaczy swoich partii oraz należących do nich chłopów i robotników w regionalnych strukturach reprezentacji polityczno–narodowych oraz uczestnictwo w Legionach Polskich, Polskiej Organizacji Wojskowej, a także postawy społeczne i postulaty reform społecznych⁴⁹.

W pierwszych latach Drugiej Rzeczypospolitej najwięcej informacji na temat stanowiska mocarstw centralnych wobec kwestii polskiej dostarczały pamiętniki pisane tuż po zakończeniu wojny przez polityków, zwłaszcza dyplomatów oraz niemieckich i austriackich generałów. Ciekawą krytykę tych wspomnień jako źródła historycznego przeprowadził wspomniany już Stanisław Kutrzeba w pracy napisanej głównie na ich podstawie⁵⁰. Ukazywanie się tego typu pamiętników tuż po wojnie wyjaśniał „chęcią oczyszczenia się z zarzutów lub wykazania cudzej winy [...] I tym się to tłumaczy, iż zwłaszcza pamiętniki dotąd ogłoszone

⁴⁶ Czy w roku 1990 książka ta warta była wznowienia, za czym się wówczas opowiadałem, spróbuję odpowiedzieć po ocenie stanu badań tematyki objętej zakresem pracy W. Lipińskiego w epoce PRL w drugiej części niniejszego przeglądu.

⁴⁷ Zresztą samo pojęcie piłsudczycy było niejednoznacznie rozumiane w latach pierwszej wojny światowej, a tym bardziej w Drugiej Rzeczypospolitej.

⁴⁸ H. Radlińska, *Leon Wasilewski w Krakowie. (Wspomnienia 1917–1918)*, „Niepodległość” 1939, t. XVI, z. 1(42).

⁴⁹ B. Dzikowski, *Z przeżyć chłopskich (1903–1915)*, ibidem, 1930, t. III, z. 1(5); P. Koczara, *Pułtuskie w latach 1915–1918*, ibidem, 1931, t. IV, z. 2(8), s. 324–333; J. Klimek, *Retkinia a odradzająca się Polska*, ibidem, s. 303–314; J. Mazurek, *Wspomnienia chłopów–peowiaka*, ibidem, 1930, t. I, z. 2(4), s. 285–299; F. Żurek, *Powiat krasnostawski w walce o wolność*, przedmowa H. Radlińska, Warszawa 1937, wyd. Instytut Józefa Piłsudskiego Poświęcony Badaniu Najnowszej Historii Polski. Praca ta była również publikowana w odcinkach na łamach „Niepodległości”; J. Łukasiak, *Samoobrona ludności wiejskiej podczas okupacji niemieckiej w latach 1916–1918 i udział wsi w rozbrajaniu Niemców (wspomnienia z powiatu grójeckiego)*, „Niepodległość” 1937, t. XV, z. 2(40), s. 227–232; I. Kosmowska, *Włociański ruch organizacyjny w b. Królestwie w czasie okupacji niemieckiej*, „Niepodległość” 1930, t. I, s. 328–344.

⁵⁰ S. Kutrzeba, *Za kulis sprawy polskiej w czasie Wielkiej Wojny*, Kraków 1921.

pochodzą głównie z pióra tych, którzy najwięcej zawiniли, iż byli sprawcami katastrofy. Na ich głowy spadają przekleństwa społeczeństw, muszących znosić wszystkie konsekwencje klęski. Nie jest to więc rzeczą przypadkową, iż pamiętników bardzo mało, prawie nie ma, po stronie koalicji, za to roi się od nich w Niemczech, a wcale liczne są w Austrii⁵¹.

Wśród publikacji dotyczących pierwszej wojny światowej, które ukazały się w Drugiej Rzeczypospolitej, zwłaszcza w początkowym okresie, wspomnienia dominowały nad opracowaniami. Największa zorganizowana aktywność wydawnicza była skoncentrowana w dwóch wspomnianych wyżej placówkach IBNHP i w Wojskowym Instytucie Naukowo-Wydawniczym. W ramach tych placówek — jak wskazałem — ukazywały się nie tylko prace piłsudczyków, ale dość liczne także ludowców i socjalistów. Ci ostatni, zwłaszcza krytycznie ustosunkowani do sanacji, zamieszczali swoje teksty historyczne w „Kronice Ruchu Rewolucyjnego”.

Ludowcy w Drugiej Rzeczypospolitej chyba najmniej wydali pod własną firmą publikacji dotyczących pierwszej wojny światowej. Do wyróżniających można zaliczyć wspomnienia Zygmunta Lasockiego dotyczące jednej z najbardziej palących kwestii Wielkiej Wojny — przetrzymywania polskich uchodźców i internowanych w szczególnie ciężkich warunkach w austriackich obozach barakowych⁵². Praca ta ma dużą wartość dokumentacyjną, gdyż Lasocki jako poseł do parlamentu austriackiego z ramienia PSL Piast wizytował te obozy i gromadził na ich temat dokumentację, która obecnie znajduje się w dziale rękopisów Biblioteki PAN-PAU w Krakowie.

Dziwić może znikoma liczba pozycji dotyczących działalności obozu endeckiego w latach pierwszej wojny światowej, jakie się ukazały w okresie międzywojennym, zważywszy czołową pozycję, jaką wówczas odegrał. Z publikacji książkowych ukazały się dwie obszernie prace napisane przez przywódców obozu endeckiego Romana Dmowskiego⁵³ i Mariana Sejdę⁵⁴. Pierwszy z nich posiłkował się częściowo własnymi wspomnieniami, drugi zgromadził bogatą dokumentację. Obie te prace przeceniają rolę własnego obozu w odzyskaniu niepodległości Polski. Trzecia pozycja, napisana przez piłsudczyka Władysława Pobóg-Malinowskiego⁵⁵, tę rolę umniejsza. Mimo tych jednostronności wszystkie trzy publikacje prezentują podstawowy zręb faktów na temat działalności politycznej i dyplomatycznej obozu endeckiego w latach pierwszej wojny światowej, z uwypukleniem paryskiego Komitatu Narodowego Polskiego w okresie 1917–1918.

Większą aktywność edytorską pamiętników wykazywali działacze ziemiańscy i konserwatyści⁵⁶.

⁵¹ Ibidem, s. 5, 6.

⁵² Z. Lasocki, *Polacy w austriackich obozach barakowych dla uchodźców i internowanych. (Wspomnienia z czasów wojny światowej byłego posła do parlamentu austriackiego)*, Kraków 1929, ss. 312 + VII. Oprócz wspomnień Lasocki zamieścił 178 różnego typu dokumentów dotyczących opisywanych obozów. Por. też idem, *Polskie Stronnictwo Ludowe w czasie wojny światowej*, Katowice 1937.

⁵³ R. Dmowski, *Polityka polska i odbudowanie państwa w: R. Dmowski, Pisma*, t. VI–VII, Katowice 1937. W Drugiej Rzeczypospolitej ukazało się dziesięć tomów *Pism* R. Dmowskiego.

⁵⁴ M. Sejda, *Polska na przełomie dziejów. Fakty i dokumenty*, t. I: *Od wybuchu wojny do zbrojnego wystąpienia Stanów Zjednoczonych*, Poznań 1927; t. II: *Od zbrojnego wystąpienia Stanów Zjednoczonych do końca wojny*, Poznań 1931.

⁵⁵ W. Pobóg-Malinowski, *Narodowa Demokracja 1887–1918. Fakty i dokumenty*, Warszawa 1933.

⁵⁶ W Drugiej Rzeczypospolitej ukazały się m.in.: L. Biliński, *Wspomnienia i dokumenty*, t. I: *1846–1914*, Warszawa 1924; idem, *Wspomnienia i dokumenty*, t. II: *1915–1922*, Warszawa 1925; J. Hupka, *Z czasów wielkiej wojny. Pamiętnik nie kombatanta*, wyd. II, Lwów 1937; W. Glinka, *Pamiętnik z Wielkiej Wojny*, t. I: *Narew–Berezyna*, Warszawa [1928].

Z tego pobieżnego przeglądu badań wynika, iż w publikacjach dotyczących pierwszej wojny światowej wydanych w Drugiej Rzeczypospolitej, dominowały tematy z zakresu historii politycznej, kwestii polskiej, wojskowości. Opracowań dotyczących tematyki społeczno-gospodarczej ukazało się niewiele⁵⁷. Ich autorami byli głównie ekonomiści. Oni też przeważnie opracowali kwestie społeczno-gospodarcze w czterotomowym wydawnictwie pod redakcją Marcelego Handelsmana *Polska w czasie wielkiej wojny 1914–1918*⁵⁸. To wyróżniające się poziomem naukowym dzieło można też uznać za przykład interdyscyplinarnej współpracy historyków i ekonomistów. Do osiągnięć historiografii Drugiej Rzeczypospolitej można też zapewne zaliczyć fundamentalną pracę Jana Dąbrowskiego *Wielka Wojna 1914–1918*⁵⁹. Autor na tle dziejów powszechnych przedstawia szeroko także tematykę polską. Prace te są do dziś cytowane przez badaczy tematyki pierwszej wojny światowej, co najlepiej świadczy o ich poziomie naukowym.

⁵⁷ Dla przykładu wymieniam tu tylko kilka pozycji: E. Grabowski, *Wpływ wojny na liczbę ludności w Kongresówce*, „*Ekonomista*” 1920, nr 3, s. 67–78; T. Świecki, F. Wybult, *Mazowsze Płockie w czasie wojny światowej i powstania państwa polskiego*, Toruń 1932; A. Świda, *Odszkodowania wojny 1914–1918 w cyfrach*, Warszawa–Lwów 1920; T. Szturm de Sztrem, *Zaludnienie Królestwa Polskiego wobec wojny*, Warszawa 1918; idem, *Zagadnienie pracy wobec wojny*, Warszawa 1918.

⁵⁸ *La Pologne, sa vie économique et sociale pendant la guerre*, red. M. Handelsman, t. I, Paris 1932, ss. XII + 627; t. II, Paris 1939, ss. V + 662; *Polska w czasie wielkiej wojny (1914–1918)*, red. M. Handelsman, t. II: *Historia Społeczna*, Warszawa 1932, zawiera prace: W. Grabski, A. Żabko-Potopowicz, *Ratownictwo społeczne w czasie wojny*, s. 1–230; K. W. Kumaniecki, *Stosunki robotnicze*, s. 233–309; t. III: *Historia ekonomiczna*, red. M. Handelsman, Warszawa 1936, zawiera prace: J. Bankiewicz, B. Domostawski, *Zniszczenia i szkody wojenne*, s. 1–56; H. Gliwic, *Przemysł i handel Polski*, s. 59–221; W. Grabski, J. Stojanowski, J. Warężak, *Rolnictwo Polski 1914–1920*, s. 225–489. t. IV: *Finanse*, Warszawa 1939, zawiera pracę: S. Kauzik, *Gospodarka finansowa Rosji, Niemiec i Austro-Węgier na ziemiach polskich w czasie wielkiej wojny*, s. 1–395.

⁵⁹ J. Dąbrowski, *Wielka Wojna 1914–1918*, Warszawa [1937], cz. I: 1914–1916, s. XXII + 503, cz. II: 1916–1918, s. 505–1026.